

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۷/۱۱/۱۳۵۷
۱۸/۱/۲۴

باریک

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

رساله دکترا

این رساله در تاریخ ۲۹/۱۰/۱۳۸۷

با شماره ۱۸/۵ هجری و ششم و در شهر عالی

دفاع شد

علی دانه علی

موضوع:

کارکردهای سیاسی اجتماعی مساجد در ایران عصر سلجوقی

(۴۳۱-۵۹۰ هـ.ق)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری

استادان مشاور:

جناب آقای دکتر علی بیگدلی

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

دانشجو:

ابراهیم اصلانی ملایری

نیمسال اول سال تحصیلی ۱۳۸۷

۱۱۱۰۴۳

۱۳۸۸ / ۱ / ۲۱

اداره اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

تقدیر و سپاس

اینک که خدای واهب به من توفیق اتمام این رساله را عنایت فرموده لازم می دانم بعد از حمد آن حی لایموت و رب علیم و حکیم از عزیزان بسیاری که در این توفیق سهمی بی انکار دارند با قلم ناتوان خویش سپاس گزاری نمایم.

اول، از همیشه استادم جناب آقای دکتر خلعتبری - استاد راهنمای رساله - که علاوه بر تاریخ درس های انسانی بسیاری از وجود نازنینش آموخته ام و در تمامی مراحل کار مرا بی تکلف و دوستانه به حضور پذیرفتند و ارزنده و عالمانه دلالت نمودند سپاس گزاری می نمایم. جدیت و دقت فراوانشان موجب کوشش و تلاش، مهر و لطفشان سبب امیدواری ام می گردید.

خدایا او را صحت و عزت بیش از پیش عنایت فرما. آمین یا رب العالمین.

و بعد، از اساتید مشاور جناب آقای دکتر بیگدلی و جناب آقای دکتر مصدق که در تدوین این رساله و سال ها تلمذ از محضر پرفیضشان بهره ها برده ام صمیمانه سپاس گزاری می نمایم و همواره منت دار ایشانم.

هنگام تحصیل در مقطع دکتری در محضر بسیاری از اساتید گرانقد گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی تلمذ نموده ام از همه ی ایشان که آموزه هایشان مایه ی این کار بوده است سپاس گزاری می نمایم بویژه از استاد ارجمند جناب آقای دکتر شعبانی که توفیق داشته ام در تمام مقاطع تحصیلی دانشگاهی از علم و فضل ایشان به اندازه ی توانم بهره برم سپاس گزاری می نمایم.

از مدیر محترم گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی جناب آقای دکتر حسنی که خالصانه برای تسریع در انجام مراحل مربوط به دفاع از رساله یاری ام نمودند سپاس گزاری می نمایم.

از برادر عزیزم جناب آقای دکتر سلیمانی رئیس محترم دانشگاه اراک که در گشودن گره های اداری و رفع موانع فرا رویم دلسوزانه مساعدت نمودند سپاس گزاری می نمایم .
از همکاران ارجمندم در گروه تاریخ دانشگاه اراک سرکار خانم دکتر دلریش، جناب آقای دکتر متولی، جناب آقای دکتر شعبانی، جناب آقای دکتر حاجی بابائی و جناب آقای دکتر میرزائی که بی دریغ منابع مورد نیاز را در اختیارم نهادند و از هرگونه راهنمایی مضایقه فرمودند سپاس گزاری می نمایم.

از دوست دیرین و یار همیشگی جناب آقای دکتر مختاری عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم که همواره در هر زمینه ای مددکارم بودند سپاس گزاری می نمایم.
از منشی محترم گروه تاریخ سرکار خانم خلفی که تعهد و مسئولیت پذیری و حسن خلقشان زبانزد دانشجویان است سپاس گزاری می نمایم.

خدایا چنان کن سرانجام کار تو خشنود باشی و ما رستگار

از زمان احداث اولین مسجد به دست رسول گرامی اسلام (ص) تا به امروز، مهمترین نماد خارجی اسلام مسجد بوده است. با آنکه مسجد به معنی محل سجده و پرستشگاه است اما از همان آغاز، «مسجدالنبی» مرکز فعالیت های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی مسلمانان نیز بود. هر چند بعد از دوره خلفای راشدین، کارکردهای مسجد نسبت به صدر اسلام کاهش یافت اما در هیچ دوره ای مسجد تنها عبادتگاه نبود. هرگاه ساختار حکومت ها دینی تر بوده است، نقش آفرینی مساجد و کارکردهای آن همه جانبه تر بوده است. از جمله در دوران یکصد و شصت ساله سلجوقیان (۵۹۰-۴۳۰ ه.ق) قدرتمند و در عین حال بسیار وابسته به تایید دینی دستگاه خلافت. این دوران را می توان به عصر پدید آمدن مساجد باشکوه و پرشمار، با اسلوب معماری و هنری بدیع تعبیر نمود، برپا بودن دو نوع خلافت اسلامی - عباسیان در بغداد، فاطمیان در مصر - کشمکش های پر دامنه شاهزادگان، سلاطین و امرا بر سر قدرت، وجود مردمان دیندار، همزمانی دوره ای از جنگ های صلیبی با عصر سلجوقی، منازعات و مناقشات گسترده و کم نظیر فرق مذهبی، ظهور دانشمندان و فقهای نظریه پرداز چون ماوردی، نظام الملک و غزالی، عصر سلجوقی را به صحنه کم نظیر تاثیرگذاری دین و نهادهای وابسته به آن خصوصاً مساجد نموده است. احداث مسجد به بانیان آن هم وجاهت دینی می بخشید هم نشان از قدرت و ثروت آنان داشت. ذکر نام افراد در خطبه های نماز جمعه که در مساجد جامع ایراد می شد، سند مشروعیت سیاسی و مذهبی آنان تلقی می گردید. مسجد محل اعتراضات سیاسی و تشویق مردم و حاکمان به جهاد با کافران صلیبی بود و به هنگام سوانح طبیعی و اجتماعی، مامن پناه جویان و مکانی مقدس برای دفن علما دولتمردان به شمار می رفت. برخی تسویه حساب ها و قتل های سیاسی در مسجد رخ می داد. با آنکه مسجد جزء رسمی ساختار قدرت نبود اما اهمیت فوق العاده ی آن سبب گردید سلاطین سلجوقی با اتخاذ رویه ای مشخص، بر نحوه فعالیت مساجد، خصوصاً از حیث سیاسی نظارت نمایند و هیچگاه از اهمیت و نقش تاثیرگذار آن غفلت نورزند.

واژگان کلیدی: سلجوقیان، مسجد، کارکردهای سیاسی، کارکردهای اجتماعی، ساختار

مقدمه.....	الف
سازمان پژوهش.....	۶
طرح مسئله.....	۷
اهمیت موضوع.....	۸
ضرورت تحقیق.....	۹
پرسش های تحقیق.....	۹
فرضیات تحقیق.....	۱۰
دشواری ها و موانع تحقیق.....	۱۰
پیشینه ی تحقیق.....	۱۱
روش و مراحل تحقیق.....	۱۲
سازماندهی تحقیق.....	۱۳
بررسی و نقد منابع.....	۱۴
بخش یکم: جایگاه مساجد در تاریخ اسلام و عصر سلجوقی و انواع آن.....	۲۵
فصل یکم: مسجد در اسلام تا عصر سلجوقی.....	۲۶
الف- انواع مساجد در تاریخ اسلام.....	۲۷
۱- مساجد شخصی.....	۲۷
۲- مساجد قبیله ای.....	۲۸

۲۸	۳- مساجد حکومتی.....
۲۹	۴- مساجد جامع یا بزرگ در مراکز بلاد.....
۳۱	ب: کارکرد های مسجد.....
۳۱	۱- کارکرد عبادی.....
۳۲	۲- کارکرد سیاسی و اجتماعی.....
۳۷	۳- کارکرد علمی- آموزشی.....
۴۵	فصل دوم: سلجوقیان و مسجد.....
۴۶	الف) سیاست مذهبی سلجوقیان.....
۴۹	۱- سلجوقیان و دین اسلام.....
۵۱	۲- جایگاه علما و فقیهان در عصر سلجوقی.....
۵۳	ب) مساجد و چالش های سیاسی- اجتماعی فرق مذهبی حاکم.....
۵۳	۱- حنفیان و شافعیان.....
۶۰	۲- شیعیان.....
۶۳	پ) انواع مساجد و رویه ی نظارت سلجوقیان بر آنها.....
۶۳	۱- مساجد دولتی.....
۶۶	۲- مساجد مردمی.....
۶۷	۳- رویه ی نظارت سلجوقیان بر مساجد.....
۷۲	۴- شرایط امامت نماز جمعه و احکام آن.....
۷۵	ت) مساجد و معماری آنها.....

- ۱- نهضت مسجد سازی..... ۷۵
- ۲- مساجد مهم..... ۸۱
- ۳- دیگر مساجد..... ۹۰
- ۴- سبک معماری مساجد..... ۹۲
- بخش دوم : کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد در عصر سلجوقی..... ۱۰۱
- فصل یکم : کارکردهای سیاسی..... ۱۰۲
- الف) قتل های سیاسی..... ۱۰۳
- ۱- ماهیت قتل های سیاسی..... ۱۰۳
- ۲- دلایل انتخاب مسجد برای انجام قتل سیاسی..... ۱۰۷
- ۳- قتل های سیاسی مشهور..... ۱۰۸
- ب) مسجد و جهاد..... ۱۱۹
- ۱- مسجد و جنگ ملازگرد..... ۱۱۹
- ۲- مسجد و جنگ های صلیبی..... ۱۲۳
- ۳- مسجد و جنگ های قفقاز..... ۱۳۲
- پ) خطبه خوانی و کسب مشروعیت سیاسی - مذهبی..... ۱۳۳
- ۱- اهمیت خطبه خوانی در نماز جمعه..... ۱۳۵
- ۲- مسجد و منصب خطابت..... ۱۵۸
- ت) مسجد محل اعتراض های سیاسی و دادخواهی..... ۱۶۰
- ث) مسجد و نقش دفاعی آن..... ۱۶۴

فصل دوم : کارکردهای اجتماعی..... ۱۷۱

الف) علمی - آموزشی..... ۱۷۲

ب) مسجد و منازعات مذهبی..... ۱۷۵

پ) مسجد محل دفن خلفا، سلاطین و بزرگان..... ۱۸۳

نتیجه گیری..... ۱۸۶

فهرست منابع..... ۱۹۲

مقدمه

مطالعه‌ی تاریخ زندگی انسان‌های بی‌شماری که در قالب اقوام و ملت‌های گوناگون در این جهان زیسته‌اند آشکار می‌سازد که به رغم تنوع در نژاد و تفاوت در اقلیم و زیست‌گاه، اموری چند مشترک میان همه‌ی آنها و جزء لاینفک زندگی ایشان بوده است. تمام اقوام و طوائف بشر شعر سروده‌اند، موسیقی ساخته‌اند، قصه گفته‌اند، خدا و خدایانی را باور نموده و محل‌هایی برای پرستش خدایان خود ساخته و نامی بر آنها نهاده‌اند، «کلیسا»، «کنیسه»، «صومعه»، «دیر» و «بیعه» از آن جمله‌اند.

در دین مقدس اسلام نام پرستش‌گاه رسمی و عمومی را «مسجد» گذاشته‌اند که از «سجده» گرفته شده است؛ به معنی سر به خاک نهادن. «سجده» به استناد قرآن از زمان خلقت آدم (ع) پیشینه دارد؛ آنجا که در داستان خلقت آدم (ع) آمده است که خداوند به ملائکه و شیطان دستور داد که بر آدم سجده کنند. به موضوع «سجده» در موارد متعدد دیگری نیز در قرآن اشاره شده است، چون آیه ۲۴ سوره نحل، آیه ۵۸ سوره ی بقره، آیه ۴ سوره شعرا.

با آن که در دین اسلام «مسجد» محل رسمی عبادت است، اما در آغاز برای پیامبر اسلام (ص) و مسلمانان بنای مسجد در مکه و گردآمدن آزادانه مسلمانان در آن، برای عبادت و پرستش و آموختن و تبلیغ، به دلیل مخالفت‌های مشرکین فراهم نبود و مسلمانان مادامی که از مکه به مدینه هجرت نکردند، از داشتن مسجد محروم بودند.

از این رو اولین مسجد پس از هجرت مسلمانان به «یثرب» که بعدها «مدینه النبی» نام گرفت بنا گردید، هرچند به گفته‌ی ابن اسحاق اولین مسجد در قبا و در میان قبیله‌ی بنی - عمرو بن عوف، توسط پیامبر تأسیس گردید و بعد از آن مسجد «راثوتا» - در منطقه‌ی قبیله‌ی بنی‌سالم بن عوف - بنا گردید و اولین نماز جمعه در آن جا خوانده شد. اما مهم‌ترین مسجدی که در اسلام

ساخته شد «مسجد النبی» بود که رسول خدا زمین آن را ده دینار خریداری نمود و خود در بنای آن با مسلمانان همکاری کرد. از آن روز مسلمانان دیدند «مسجد» محل عبادت عمومی و جای گزین سقیفه‌های متعدد گردید، تفرقه را به وحدت تبدیل نمود، محل های بحث و تبادل نظر، تعاون، همیاری و تعلیم و تعلم در هر جایی که بود به مسجد انتقال یافت.

مسجد تنها محل عبادت نبود بلکه مرکز زندگی سیاسی و اجتماعی مسلمانان نیز بود. پیامبر فرستادگان قبایل را در مسجد می پذیرفت و در آنجا به کارها رسیدگی می کرد و برای مسلمانان درباره ی دین و سیاست سخن می گفت. حرکت برای جنگ و جهاد از مسجد آغاز می شد و «مسجد النبی» اساساً دارالحکومه ی اسلام بود.

بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص)، خلیفه اول «ابوبکر بن ابی قحافه»، «مسجدالنبی» را محل بیعت عمومی مردم با خویش قرارداد و اولین «خطبه ی خلافت» را در آنجا ایراد نمود و معلوم گشت که رویه ی پیامبر (ص) استمرار خواهد یافت؛ آن چنان که بعد از آن مردم با «عمر بن الخطاب»، «عثمان بن عفان» و «علی بن ابیطالب (ع)» سه خلیفه ی دیگر راشدین در «مسجدالنبی» و با «حسن بن علی بن ابیطالب (ع)» پنجمین خلیفه ی اسلام در «مسجد کوفه» بیعت نمودند و آنان نیز «خطبه ی خلافت» را در مسجد ایراد کردند. از همان آغاز کار و در دوره ی پیامبر مسجد کارکردهای متنوعی یافت از جمله این که: بی چیزان چون اصحاب صفه در آن بیتوته می نمودند، محل درس و بحث عالمان و متعلمان بود، قاضیان جلسات خود را در آن جا تشکیل می دادند، مسجد محل دادخواهی و استغاثه ستم دیدگان و واماندگان گردید.

هنگامی که کار فاطمه زهرا(س) با خلیفه ی اول بر سر فدک به اختلاف کشید، برای احقاق حق خود روانه ی مسجد گردید و در آن جا با سخنانی بلیغ دادخواهی نمود. مردم به عثمان در مسجد اعتراض می نمودند و او نیز در همان جا از فراز منبر دفاع می کرد، «تاریخ دمشق» ابن عساکر و «الغارات» ثقفی کوفی مشحون از مناشدات خلیفه ی چهارم علی بن ابیطالب (ع) در مسجد کوفه است.

عجیب آن که این مکان از همان آغاز محل تسویه حساب ها و توطئه‌های سیاسی و شخصی نیز بود. خلیفه ی دوم در مسجد مورد سوء قصد ابولؤلؤ واقع شد، علی بن ابیطالب را عبدالرحمن بن ملجم مرادی در مسجد کوفه ضربتی زد که در اثر آن به شهادت رسید.

هر چند بعد از دوره ی خلفای راشدین و با روی کار آمدن بنی امیه و بعد از آن بنی عباس، دارالحکومه به مکانی مستقل از مسجد انتقال یافت؛ اما بسیاری از کارکردهای اولیه ی مسجد در تمام درازای تاریخ اسلام بقاء و دوام یافت، حتی جنبه‌های دیگری نیز بدان افزوده گردید. اگر در ابتدای کار، مسجد وسیله‌ی تفاخر و تمایز و تشخص‌های قومی و نحله ای نبود، در دوره‌های بعدی چنین کارکردی را نیز دارا شد.

اینک که در قرن پانزدهم هجری قرار داریم با وجود تحولات پرشماری که طی این دوره ی طولانی در ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جوامع اسلامی رخ داده است، با این همه هنوز مسجد عبادت گاه رسمی مسلمانان و محل همیاری، تعاون و بحث‌های سیاسی است

. حتی انجام قتل‌های سیاسی در تمام جهان اسلام ساحت مساجد را رها نکرده، بلکه شدت و فراوانی بیشتری یافته است. زیرا هم چنان همه‌ی مسلمانان از بالا دستان و فرودستان، در مساجد حضوری بی‌تکلف و آزادتر از هر جای دیگری دارند و از این رو قتل‌های ناگهانی در مساجد انجام می‌شود.

به‌رغم دگرگونی‌های شگرفی که در نظام آموزش در سراسر جهان و نیز در دنیای اسلام رخ داده است، هنوز هم مساجد و منابر آن یک منبع مهم در آموزش و پرورش و دست‌کم در تعلیم دین به حساب می‌آید. بطور طبیعی هرگاه ساختار و محتوای حکومت‌ها دینی‌تر بوده‌اند، نقش آفرینی مساجد بیشتر و کارکردهای آن همه‌جانبه‌تر بوده است. از جمله در دوره‌ی سلجوقیان که یکی از دوره‌های سنتی دین‌مداری در تاریخ ایران است.

اوضاع عمومی جهان اسلام در این دوران، بر پا بودن هم‌زمان دو نوع خلافت اسلامی - عباسیان در بغداد و فاطمیان در مصر - تسلط ترکان قدرتمند سلجوقی اما بسیار وابسته به تأیید

دینی دستگاه خلافت، کشمکش های پر دامنه شاهزادگان، سلاطین و امرا برای حفظ قدرت و یا دست یابی به آن، وجود مردمان به غایت دین دار، هم زمانی دوره ای از جنگ های صلیبی با عصر سلجوقی، نزاع ها و مناقشات گسترده و کم نظیر فرق مذهبی، ظهور علما و فقهای نظریه پردازی همانند ماوردی، نظام الملک و غزالی، عصر سلجوقی را مبدل به صحنه ی کم نظیر حضور و تأثیر گذاری دین و نهادهای وابسته به آن، خصوصاً مساجد نموده است. از این رو مساجد در حیات سیاسی و اجتماعی این عصر نقشی پر رنگ و عملکردی چند جانبه می یابد به نحوی که هم مبدأ پاره ای از رخدادهای سیاسی می گردد و هم ظرف و نماد جریان های سیاسی و نحله ای می شود. رساله حاضر کوششی برای بازشناسی و پرتو افکنی به این مقوله ی خطیر است.

سازمان پژوهش

۱. طرح مسئله

رهبران ادیان الهی که رسالت ارشاد و هدایت مردم و ایجاد همبستگی و اتحاد میان قشرهای جامعه را برعهده داشته اند، برای نیل به این هدف، ساختن جایگاهی را برای گردهمایی پیروان خود و به منظور انجام عبادت و نیایش دینی ضروری دیده اند. بر همین اساس پیامبر اسلام پس از فراهم شدن شرایط برای تحقق بخشیدن به این هدف، «مسجد» را به عنوان خانه ی خدا و کانون علم و ایمان بنیان نهاد. مسجد متفاوت با برخی پرستشگاه ها تنها جایگاه عبادت و نیایش نبود، بلکه در حقیقت به مثابه نهادی بود با کارکردهای متنوع سیاسی و اجتماعی، کانون هدایت و ارشاد، آموزش و علم آموزی، پایگاه نهضت و جهاد، مکان قضاوت، قرارگاه سیاسی دولت، مرکز تعاون اجتماعی، محل خطبه خوانی، جایگاه اعتراض سیاسی، محل قتل و تسویه حساب های شخصی و اجتماعی و ...

به بیان دیگر «مسجد» بی تردید اصلی ترین پایگاه دین، اخلاق و معنویت و برترین مکان تقویت ایمان و عالی ترین مرکز کسب آگاهی و بصیرت و مهم ترین محل برای شکل گیری و گسترش فعالیت های علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در تاریخ ایران و اسلام بوده است. مسجد به عنوان کارآمدترین مکان دینی اسلام، در تداوم حیات اجتماعی و سیاسی مسلمانان و به ویژه ایرانیان نقش محوری داشته است.

تاریخ ایران عصر سلجوقی (۵۹۰-۴۳۱ ه.ق.) یکی از مهم ترین ادوار نقش آفرینی «مسجد» در ابعاد و زمینه های مختلف است. مسجد در این دوره متأثر از تحولات سیاسی و اجتماعی آن روز ایران و اسلام به کارکردهای عبادی، سیاسی، اجتماعی، علمی و آموزشی و... خود تداوم بخشیده است. مسجد در این دوره به گونه ای چشم گیر محل منازعات

فرقه ای، قتل های سیاسی، خطبه خوانی و کسب مشروعیت سیاسی- مذهبی، اعتراض سیاسی، دادخواهی و علاوه بر آن دارای نقش های جهادی و دفاعی است و به طور سنتی اما با فراز و نشیبی نقش علمی- آموزشی خود را نیز حفظ کرده است.

جایگاه مسجد و کارکردهای آن در تحولات حسّاس این دوره آن گونه است که مطالعه و بررسی تاریخ تحولات عصر سلجوقی با بررسی نقش های سیاسی و اجتماعی مساجد مطالعه ای شایسته تر خواهد بود.

۲. اهمیت موضوع

جامعه ی ایرانی در طول تاریخ به ویژه در مقطع مورد تحقیق این رساله، جامعه ای کاملاً دینی بوده است. بنابراین نهاد های دینی و مهم ترین و شاخص ترین آن ها یعنی «مسجد»، منشأ بیشترین تأثیر در زندگی سیاسی و اجتماعی مردم ایران و سرزمین های اسلامی بوده است. بخش زیادی از تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در قرون پنجم و ششم هجری وابسته به «مسجد» و کارکردهای سیاسی اجتماعی آن بوده است. نهادهای دینی و نمادهای آن به عنوان جزئی از ساختار قدرت و یا حداقل ابزار قدرت در این دوره مورد استفاده بوده اند. اثبات این مسأله که مسجد با کارکرد های جهادی، دفاعی، تبلیغی و آموزشی نقش اساسی در روند تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در عصر سلجوقی داشته موضوعی حائز اهمیت است.

۳. ضرورت تحقیق

مساجد این جایگاه های رفیع انسان ساز، دانشگاه های کهن اسلامی، کانون های علم و بیداری امت اسلامی، سنگرهای مبارزه علیه ظلم و استبداد و ملجأ درماندگان آن چنان که بایسته است کمتر مورد توجه محققان و پژوهش گران قرار گرفته است و تحقیقی مستقل و منحصر به ابعاد کارکردی مساجد به عمل نیامده است. پژوهش های محدود موجود در این باره به آن اندازه نیستند که پژوهش گران را در شناسایی مسجد و تأثیرات سیاسی و اجتماعی آن در جوامع اسلامی در دوره های مختلف تاریخی یاری کنند. پژوهش های ارزشمند انجام شده بیشتر معطوف به موضوعات سیاسی، اقتصادی و هنری این دوران است. هر چند اخیراً برخی از پژوهش گران ایرانی به حوزه ی مطالعات اجتماعی - تاریخی مانند شهر سازی وارد شده اند و گامی نوین و پر ارج در عرصه ی سلجوقی پژوهی برداشته اند؛ با این همه جای پژوهشی مستقل در باب اهمیت سیاسی و اجتماعی مساجد به ویژه در عصر سلجوقی خالی است.

۴. پرسش های تحقیق

- ۱- آیا مساجد در طول تاریخ تنها دارای کارکرد عبادی بوده اند؟
- ۲- آیا سلجوقیان مساجد را با اتخاذ رویه ای خاص نظارت می نمودند؟
- ۳- کارکردهای مساجد در این عصر چگونه بوده است؟
- ۴- آیا مساجد در دوران سلجوقی عامل وحدت اجتماعی بوده اند یا عامل تفرقه و
تخاصم؟

۵. فرضیات تحقیق

- ۱- بر خلاف تصور اولیه، مطابق مستندات تاریخی "مسجد" از آغاز علاوه بر کارکرد عبادی دارای کارکردهای سیاسی- اجتماعی متنوع و اثر گذاری بوده است.
- ۲- سلجوقیان با گماردن خطباء، رییسان و قاضیان بر فعالیتهای سیاسی- اجتماعی مساجد نظارت می نمودند.
- ۳- کارکردهای دفاعی، تبلیغی، سیاسی، جهادی و مشروعیت بخشی به حکومت گران مهم ترین کارکردهای مسجد در این دوره است.
- ۴- چالشها و منازعات گسترده مذهبی و فرقه‌ای در عصر سلجوقی نشان می دهد که مساجد بر خلاف گذشته که وحدت آفرین بوده‌اند، در این دوره عامل تفرقه و تخاصم گردیده‌اند.

۶. دشواری ها و موانع تحقیق

مهم ترین موانع پژوهش حاضر عبارت است از نبود کارهای تحقیقی علمی در موضوع مساجد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی آن در عصر سلجوقی؛ این مسأله اگر چه بر جذابیت و تازگی پژوهش افزوده است، لیکن فقدان نمونه و ضعف در پیشینه‌ی پژوهش، دشواری ها را دو چندان ساخته است. نکته ی دیگر این که هر چند منابع دوره سلجوقی به نسبت برخی از دوره‌های تاریخی ایران کم تعداد نیست، اما در منابع این دوره نیز تقیصه‌ی تقریباً عمومی موجود در بیشتر منابع تاریخی یعنی کم توجهی به موضوعات اجتماعی و نحوه ی زندگی عامه ی مردم، به چشم می خورد و این رساله که موضوع آن

بیشتر ناظر بر ساحت اجتماعی است از حیث دسترسی به آگاهی‌های لازم پژوهش‌گر را در تنگنای جدی قرار می‌دهد.

۷. پیشینه ی تحقیق

دوره ی سلجوقیان، یکی از ادوار طولانی تاریخ ایران و اسلام است که با ویژگی‌های گوناگون تاریخی خود از دیگر ادوار تاریخ ایران متمایز می‌گردد. با این وجود تحقیقات صورت گرفته درباره ی موضوعات اجتماعی و مردم‌شناسی این دوره ناکافی است. این نکته به ویژه درباره ی مهم‌ترین و اثرگذارترین نهادهای وابسته به مذهب یعنی «مسجد» بیشتر به چشم می‌خورد. به رغم نقش آفرینی وسیع و مؤثر مسجد در تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران و اسلام در قرون پنجم و ششم هجری و نیز سهم قابل توجه آن در ابعاد مختلف زندگی مسلمانان این دوره، اثر مستقلی در این‌باره یافت نمی‌شود. البته پژوهش‌گران ایرانی در این زمینه کوشش‌های تحقیقی درخور توجهی به عمل آورده‌اند. از جمله محمدیوسف کیانی در چند اثر خود مانند «تاریخ هنر معماری ایران دوره ی اسلامی» و «معماری ایران در دوره ی اسلامی» به موضوع مساجد از دیدگاه هنر و معماری پرداخته است در عین حال آثار او نگاه گذرایی به تاریخ برخی از مساجد ایران دارد. در اثر حسین سلطان زاده با عنوان «روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران» مطالب کمی متناسب با موضوع این رساله وجود دارد. سازمان میراث فرهنگی نیز چند اثر در باره ی مسجد منتشر نموده است مانند «بناهای مذهبی تهران»، «مساجد اصفهان» و «مساجد جامع»، مطالب موجود در این آثار نیز بیشتر به جنبه‌های هنری و معماری مربوط می‌گردد. اما در عین

حال محتوای این آثار نیز کاملاً از جنبه های تاریخی به ویژه موضوعات تاریخی مرتبط با این پژوهش خالی نیستند. در شماره های مختلف نشریه ی مسجد که مستمراً انتشار می یابد گاه به مساجد از حیث تاریخی پرداخته شده است.

درباره ی مسجد پژوهش گران خارجی، خصوصاً عرب، تحقیقاتی انجام داده اند که از جمله ی آنان می توان از آثار نویسندگان عرب، ولی طه با عنوان «المساجد فی الاسلام» و حسن عبدالوهاب با نام «تاریخ المساجد» یاد کرد. مطالب موجود در این دو اثر بافت و ساخت تاریخی دارند و پیشینه ی مناسبی برای مطالعه ی تاریخ مساجد در دوره های تاریخی قبل از موضوع این پژوهش محسوب می شوند. در آثار چند نویسنده ی مشهور غربی مانند کتاب شیلر با عنوان «هنر و معماری اسلامی» و اثر هیلن براند به نام «معماری اسلامی» مطالب اندکی در باره ی تاریخچه ی مساجد وجود دارد. اثر کارلا کلوزنر با عنوان «دیوان سالاری در عهد سلجوقی» به مطالبی در باره ی نحوه ی اداره و تولید مساجد می توان دست یافت.

به رغم پژوهش هایی که باره ی مساجد به عمل آمده است و در سطور قبل به برخی از آنها اشاره شد، هنوز موضوع این پژوهش تازه و دست نخورده می نماید و دارای پیشینه ی مطالعاتی عمده ای نمی باشد. زیرا پژوهش های صورت گرفته یا بیشتر معطوف به جنبه های هنر و معماری و فقهی مساجد می باشند یا تاریخ مساجد را تا قبل از دوره ی مورد نظر این پژوهش بررسی کرده اند. البته در تدوین این رساله از بسیاری از آنها استفاده شده است.